

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՎՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՆԵՐԻ
ՇԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՎԱՐՏԱԾԱԾԵՐԸ

(19-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի սկզբները)

Գևորգյան Հոգևոր Մեմարանում հատուկ ուշադրություն է դարձվել սամերի ընթացիկ շարադրություններին և ավարտաճառներին, որոնցով ուսուցիչները նպատակամղել են նրանց ինքնուրույն աշխատանքի՝ միաժամանակ որոշելով ձեռք բերած գիտելիքների և առհասարակ պատրաստվածության աստիճանը: Պատահական չէ, որ Մեմարանի ուսուցչական ժողովները և մանկավարժական խորհուրդը հաճախակի են անդրադարձել սամերի այս գործերին:

Դեռևս 1892 թ. նոյեմբերի 5-ին ուսուցչական ժողովի քննարկած առաջին հարցը վերաբերել է ավարտող ուսանողների քննական աշխատանքներին՝ ավարտաճառներին: Այդ ժողովի արձանագրությունում գրված է. «Սովորութիւն գոյ ի Մեմարանիս տալոց աշակերտացն ի գլոխ ճեմարանական տարւոյն ի սկզբան անդ ուսմանց միթ շարադրութեան՝ առեալ ի մանկավարժութեանէ, ի հայոց մատենագրութեանէ, լընդհանուր մատենագրութեանէ, լընդհանուր պատմութեանէ և ի կրօնական ուսմանց. յայսմ սովորութեանէ խտտորեալ գտեալ է միայն ամս անցեալ»¹:

Ժողովի որոշման մեջ նշված է, որ շարադրություններ հանձնարարելն անհրաժեշտություն է թեմաները պետք է վերցնել հայոց, ռուսաց և ընդհանուր պատմություններից, ինչպես նաև բնագիտությունից: Մանկավարժական խորհուրդը, իբրև սկզբունք, ընդունում է (11 հոկտեմբերի 1909 թ.), որ շարադրություն է գրվելու Գ լսարանում ավանդված առարկաներից մեկից, ըստ որում՝ թեման ընտրվում է ուսուցչի և ուսանողի փոխադարձ համաձայնությամբ²:

Մինչ այդ էլ եղել է համապատասխան կարգ. յուրաքանչյուր ուսուցիչ պարտավոր էր նախօրոք ուսուցչական ժողովին ներկայացնել իր մասնագիտությունից շարադրության թեմաներ՝ ամեն մի աշակերտի համար առանձին-առանձին: Ուսուցչական ժողովն ընտրել է այդ թեմաներից մի քանիսը և հաստատել³: Այնուհետև ուսանողներն իրենց հայեցողությամբ ընտրել են հաստատված թեմաներից որևէ մեկը: Սամերից յուրաքանչյուրը պետք է մինչև ամսվա վերջը, քննություններից առաջ, ուսուցչական ժողովի քննարկմանը ներկայացնել իր գրավոր աշխատանքը: 1909 թ. դեկտեմբերի 23-ին որոշվել է, որ Գ լսարանի ավարտական շարադրությունը կարդալու են երկու ուսուցիչ՝ առարկան դասավան-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, Գևորգյան Մեմարանի ֆոնդ, թ. 312:

² Նույն տեղը, թղթ. 2, վավ. 245:

³ Նույն տեղը, վավ. 45:

դողը և ընթերական⁴: Իսկ 1910 թ. դեկտեմբերի 11-ի միստում որոշում է ընդունվում Ժեմարակի ուսանողների հաջողված շարադրությունները հրատարակելու մասին⁵:

Երբ հանգամանալից ծանոթանում ենք սաների ընթացիկ աշխատանքների և ավարտանքների բովանդակությանը և ընդգրկած հարցերին, պարզվում է, որ դրանք ունեցել են կրթա-դաստիարակչական կարևոր նշանակություն՝ բնութագրելով ու մի տեսակ համարադարձի բերելով Ժեմարանում կատարված աշխատանքը: Ահա թե ինչու շարադրությունները միշտ գտնվել են ուսուցիչների ուշադրության կենտրոնում, որոնք բարեխղճորեն ստուգել են, գնահատել, լուսանցքներում արել համապատասխան դիտողություններ:

Ուսանողական այդ գրավոր աշխատանքները բազմազան են իրենց թեմաներով և շոշափած հարցերով, որոնք վկայում են Ժեմարանում տարիներ շարունակ ավանդված բազմակողմանի գիտելիքների մասին: Հատկապես ուշադրություն է դարձված հայագիտական հարցերին, որոնք միաժամանակ հայ գրականության պատմության և առհասարակ հայագիտության համար ունեն լայն նշանակություն: Դրանք լուծում պահանջող խնդիրներ են, որոնց ուղղությամբ առ այսօր էլ մասնագետները տանում են քրտնաջան աշխատանք:

Շարադրություններ են գրվել հայոց հին և միջին դարերի ականավոր մատենագիրների մասին, վերլուծվել ու գնահատվել են նրանց գրական գույնգործոցները, իսկ երբեմն էլ՝ անդրադարձել տվյալ երկի էական կողմերից մեկին: Ահավասիկ 11-րդ դարի նշանավոր մատենագիր Արիստակես Լաստիվերտցու Պատմության վերաբերյալ գրվել են ընթացիկ և ավարտական բազմաթիվ աշխատանքներ⁶: Դրանց մի մասը նկարագրական բնույթի է, վերապատմված է այս գործի բովանդակությունը, իսկ մի քանիստ կան սուր և դիպուկ դիտողություններ, համարձակ և հետաքրքիր մտքեր, որպիսիք անգամ չկան համապատասխան տպագիր աշխատություններում: Այդպիսին է, օրինակ, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանցի աշխատանքը՝ գրված 1896 թ.⁷: Այն տպագրել է Ն. Բարսեղյանը: Առաջին անգամ տպագրված է համապատասխան ծրագիր, կարդացել անհրաժեշտ գրականություն, ձեռքի տակ ունեցել Լաստիվերտցու Պատմության 1864 թ. ֆրանսերեն թարգմանությունը, տպագիր և ձեռագիր քննադրերը, որոնց միջև համեմատություններ է անցկացրել: Խոսել է Պատմության լեզվի և ոճի առանձին հարցերի մասին, անդրադարձել մատենագրի կրած ազդեցության հարցին: Չմայած առանձին ոչ ճիշտ մեկնաբանություններին ու մտքերին, աշխատանքը թողնում է դրական տպավորություն:

Հայոց հին և միջին դարերի գրականության վերաբերյալ եղած շարադրությունները հաճախ մեծածավալ են: Օրինակ՝ 1916 թ. Ամդոհանիկ Օլչուճյանը 251 էջերում շարադրել է «Հովհ. Երզնկացու (1240-1325) կենսագրությունն ու գրական-քաղաքական գործունեությունը»⁸:

⁴ Նույն տեղը, թղթ. 28, վավ. 48:

⁵ Նույն տեղը, վավ. 74:

⁶ Նույն տեղը, թղթ. 40, վավ. 11, 36, 41, թղթ. 41, վավ. 38, թղթ. 42, վավ. 25, թղթ. 43, վավ. 12, 34, 35, թղթ. 44, վավ. 27, թղթ. 45, վավ. 18, 32, 51, թղթ. 46, վավ. 40, 87:

⁷ Նույն տեղը, թղթ. 43, վավ. 12:

⁸ Թղթ. 41, վավ. 29:

Որոշ գործեր նվիրված են հայ նոր գրականության այնպիսի դեմքերի, ինչպիսիք են՝ Խ. Աբովյանը, Ալ. Օհրվանգադեն, Պ. Պոռշյանը և ուրիշներ: Այսպես, 1907 թ. Գևորգ Գևորգյանի ավարտական շարադրության թեման է եղել՝ «Ազգագրությունը Պերճ Պոռշյանի գլխավոր երկերում»⁹: Ծարադրության վերջում գրված է՝ «Գովելի», Մ. Աբեղյան, Հ. Հովհաննիսյան:

Տարբեր աշխատանքներ են գրվել նաև համաշխարհային և ռուս գրականության թեմաներով, փորձեր են արվել վեր հանել հայ և համաշխարհային գրականության միջև եղած առնչությունները: Օրինակ՝ 1892 թ. դեկտեմբերի 15-ին ուսուցիչ Լ. Մանվելյանը մանկավարժական խորհրդի հաստատման է ներկայացրել ընդհանուր գրականությունից «Շեքսպիրի մախորդները», «Անգլիական հասարակությունը և գրականությունը Կարլոս Բ-ի ժամանակ» թեմաները: Տարբեր ժամանակներում շարադրություններ են գրվել Գոգոլի, Տուրգենևի, Նեկրասովի երկերի վերաբերյալ, զուգահեռ տարվել ռուսական և հայկական բանաստեղծությունների ունեցած ընդհանրությունների միջև¹⁰:

1910 թ. Ե. Ամատունին ավարտական շարադրություն է գրել «19-րդ դարի գրական ուղությունները և նրանց արձագանքները ռուսահայոց մեջ» թեմայով, որն այսօրվա ըմբռնմամբ «գերազանց» («գովելի») գնահատականի է արժանացել Մ. Աբեղյանի կողմից: Ի դեպ, մեծավաստակ հայագետը բազմաթիվ շարադրությունների տակ դրել է իր ստորագրությունը՝ ըստ այնմ ստուգելով, շտկելով և գնահատելով դրանք:

Այնուամենայնիվ, առաջին հերթին ուշադրության կիզակետում եղել են հայոց մատենագրության և մայրենի գրականության առանցքային խնդիրները: Զարմանալիորեն ամբողջովին լեզվական բնույթի շարադրություններ չեն գրվել, մինչդեռ ժամարանում կարևոր է եղել հին հայերենի ուսումնասիրությունը, լեզվական առանձին դիտողություններ արվել են մատենագրական երկերը վերլուծելիս ու գնահատելիս:

Ուսումնական շարադրություններում արժարժվել են հայոց անցյալի պատմության էական կողմերը, որոնց հաճախ տրվել է ինքնուրույն և ուշագրավ գնահատություն: Ժիշտ է, շարադրություններ են գրվել նաև ընդհանուր պատմությունից, սակայն դրանց թիվը շատ չէ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված Հայաստանի միջնադարյան շրջանի պատմությանը, հատկապես Բագրատունյաց հարստության ժամանակաշրջանին («Բագրատունյաց անկումը», «Հայաստանի վիճակը Բագրատունյաց անկումից հետո», «Հայոց Եկեղեցին Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ», «Սելջուկյան թուրքերը Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ (1020-1224)»¹¹:

Միջին դարերում հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների գաղթը և որոշ գաղթավայրերի պատմությունը ևս գրավել է ժամարանի ուսանողների ուշադրությունը: Այսպես, օրինակ, 1904 թ. Միհրան Թերլեմեզյանը գրել է «Իտալիայի հայ գաղթականությունը և նրանց կյանքն ու գործունեությունը» ավարտաճառը, «Գովելի», - ահա Մ. Աբեղյանի գնահատականը: Մի այլ շարադրություն գրված է Լեհահայ գաղթի մասին¹²: Ափսոս, սկզբից պակաս է, հայտնի չէ նաև հեղինակը: Տեսրի շապիկի վրա մեկ ուրիշի կողմից գրված է «1894

⁹ Թղթ. 41, վավ. 19:

¹⁰ Թղթ. 40, վավ. 17:

¹¹ Վավ. 14, թղթ. 43: Հեղինակը Վահան Տեր-Խաչատրյանն է, գրված է 1905 թ.: Համարձակ և խելացի շարադրանք է:

¹² Թղթ. 47, վավ. 16:

թ., սեպտեմբերի 30», որը ճիշտ չէ, քանի որ շարադրության համար օգտագործված աղբյուրներում կան դրանից մոտավորապես երկու տասնամյակ ուշ լույս տեսած գրքերի անվանումներ: Այս ուշագրավ և հետաքրքիր շարադրությունում խոսվում է Լեհահայ գաղութի կազմավորման մասին: Զարգացված է այն միտքը, որ սույն գաղութը կազմավորվել է տարբեր ժամանակներում, իսկ հայերը այստեղ են եկել ոչ թե ուղղակիորեն բուն Հայաստանից, այլ զանազան երկրներում ապաստանելուց հետո:

Հոգևոր Ժեմարանում պատշաճ ձևով ուսումնասիրվել են կրոնագիտություն և աստվածաբանություն, սակայն այս թեմաներով գրված գործերը ևս ավելի շատ վերաբերում են Հայոց Եկեղեցուն ու վարդապետությանը, հայ ժողովրդի անցյալի պատմությանն ու գրականությանը, ինչպես. օրինակ՝ «Ծնորհալի՜ն, նորա դարը և նորա ժամանակ հուզած կրոնական խնդիրները» (թղթ. 26, վավ. 246), «Ներսես Լամբրոնացու մեկնաբանական գրվածքները» (թղթ. 40, վավ. 26), «Հայոց վարդապետները» (թղթ. 42, վավ. 12), «Միության խնդիրը ԺԲ դարում Հայոց և Հունաց Եկեղեցիների միջև» (թղթ. 40, վավ. 25) և այլն:

Աստվածաբանությունից գրված շարադրություններն ունեն մեծ ընդհանուր բարոյագիտական արժեք: Աստվածաբանության ուսուցիչ Արշակ Տեր-Միքելյանը 1892 թ. դեկտեմբերի 15-ին Ժեմարանի մանկավարժական խորհրդին շարադրությունների համար ահա ինչպիսի թեմաներ է ներկայացրել հաստատելու.

ա) Բարո և չարի էությունն ըստ փիլիսոփայական տեսության և ըստ Հայաստանյայց Եկեղեցու,

բ) Մարդու բարոյական համոզմունքի և աշխարհայեցողության ներգործությունը նորա գործունեության վրա,

գ) Ի՞նչ սկզբունքների վրա պետք է հաստատված լինի կրթությունը, և ի՞նչ միջոցներ կտա նորան բարոյականությունը,

դ) Ի՞նչ նշանակություն են ունեցել Հայոց Եկեղեցու հատուկ սկզբունքներն և դավանանքը հայոց եկեղեցականաց և ազգի համար¹³:

Կրոնագիտությունից և աստվածաբանությունից հանձնարարված շարադրությունների հիմնական, առանցքային թեմաները հիմնականում կրկնվել են, միաժամանակ տարիների ընթացքում հետզհետե ավելացվել նորերը: Պատմա-փիլիսոփայական և հոգեբանական խնդիրներ շոշափող թեմաները ևս արժանացել են պատշաճ ուշադրության: Այս բնույթի շարադրություններ հատկապես գրվել են անցյալ դարի սկզբին: Այսպես, 1907 թ. Առաքել Առաքելյանը (հետագայում՝ դոկտոր-պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ) ընդամենը յոթ էջի վրա խոսացած ձևով գրել է «Ծոպենհագենի, Նիցցեի և Ռուսոյի պատմական հայացքները» իր ավարտաճառը¹⁴: Նույն թվականին՝ հետագայում անվանի հայագետ Թադեոս Ավդալբեգյանը ներկայացրել է «Թե ինչ հոգեկան երևույթներ վիլհելմ վոնդը բացատրում է ֆիզիոլոգիական երևույթներով» փայլուն ավարտաճառը¹⁵: 1910 թ. Համազասպ Ասլանյանը պաշտպանում է «Մանկան հոգեբանությունը»¹⁶, 1914 թ. Բաղդասար Աստվածատրյանը՝ «Հոգեկան հոգնածությունը»¹⁷ ավարտաճառները:

¹³ Թղթ. 26, վավ. 246:

¹⁴ Թղթ. 40, վավ. 14:

¹⁵ Թղթ. 40, վավ. 15:

¹⁶ Թղթ. 40, վավ. 20:

¹⁷ Թղթ. 40, վավ. 13:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի Սարգիս Թոփճյանի «Գրիգոր Մագիստրոսի փիլիսոփայական աշխարհայացքը» ավարտական աշխատանքը¹⁸, որը, փաստորեն, գիտաֆետազոտական բնույթի գործ է: Այն ունի ներածություն և հինգ ենթավերնագրեր՝ «Գրիգոր Մագիստրոսի աղբյուրները», «Մագիստրոսը որպես էնցիկլոպեդիստ, գիտությունների բաժանումը և այդ բաժանման տրամաբանական հիմքը», «Աստծո էությունը և ատրիբուտները», «Եկեղեցական դոգմաների ըմբռնումը», «Տիեզերաբանություն և էթիքա»:

Դարասկզբին գրված առանձին աշխատանքներում քննված են մասնաբաժին և առհասարակ տնտեսական խնդիրներ (Ա. Բաբայան, «Հողային հարցը Էջմիածնի գավառում»¹⁹, Գ. Ասիրյան, «ԺԳ դարի հայերի տնտեսական վիճակի ուրվագծեր»²⁰ և այլն): Արվեստի այս կամ այն ճյուղերին ժամարանի սաների տեղյակ լինելու մասին են խոսում երաժշտությանը, պարարվեստին, ճարտարապետությանը նվիրված շարադրությունները. այսպես՝ «Ծարականների եղանակների տաղաչափությունը», «Պարի տեղը գեղարվեստի մեջ, նրա զարգացումը, դերն ու նշանակությունը», «Հայոց եկեղեցական երաժշտությունը Է-ԺԴ դարերում», «Հայկական ճարտարապետություն» և այլն:

Այս աշխատանքների լեզուն արևելահայերեն է, ոճական առումով մեծ մասամբ գրված են անխաթար, անհրաժեշտության դեպքում մեջբերումներ են կատարված գրաբար բնագրերից: Քանի որ քննված թեմաները հիմնականում վերաբերել են գրաբար երկերին, իսկ կատարումն էլ բարձրորակ է, ուստի պարզ է դառնում, որ ժամարանում հին հայերենի ուսումնասիրությունը տարիներ շարունակ դրված է եղել հաստատուն հիմքերի վրա: Ուսանողները ոչ միայն կարողացել են հմտորեն օգտվել հայկական և հայերեն թարգմանված հնագույն աղբյուրներից, այլև որոշ դեպքերում դիմել են օտարալեզու գրականությանը:

Միշտ չէ, որ նյութը հաղթահարվել է. կան մակերեսային, ոչ ինքնուրույն շարադրություններ, սակայն դրանք չեն բնորոշը:

Հասկանալի է, ուսանողը կրել է դասախոսի և ղեկավարի ազդեցությունը, հետևաբար այս աշխատանքները ժամարանում դասավանդողների գիտամանկավարժական գործունեության փաստական կողմը բացահայտող և լրացնող նյութեր են: Դրանք ուսումնասիրողին շատ ու շատ հարցեր կարող են առաջադրել, օրինակ՝ որտե՞ղ են ճեմարանավարտ, հետագայում նշանավոր գիտնականների, գրողների, պետական-հասարակական գործիչների գրած գործերը, որոնք անհրաժեշտ են մեր ճանաչված այդ մտավորականների աշխարհայացքի ձևավորման ընթացքը և այլ կարևոր խնդիրներ լավ ըմբռնելու համար: Մասնավորապես՝ որտե՞ղ են մեծ երգահան Կոմիտաս Վարդապետի ճեմարանական ուսումնառության շրջանին գրված, ինչպես մասնաջորդող տարիներին ղեկավարած աշխատանքները:

¹⁸ Թղթ. 41, վավ. 41:

¹⁹ Թղթ. 40, վավ. 48:

²⁰ Թղթ. 40, վավ. 55: